

Levebröd

Vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning?

BENNY JACOBSSON & MARIA ÅGREN (RED.)

Opuscula Historica
Upsaliensia 47

Föreställningar om kön och arbete

– några forskningsteman

KARIN HASSAN JANSSON

I centrum för den här texten står forskning om kulturella föreställningar om kön och arbete i det tidigmoderna Sverige och Europa.¹ Jag behandlar – till skillnad från de flesta andra i denna bok – inte forskning om arbetes praktik, utan den kunskap vi har om tidigmoderna föreställningar om könsarbetsdelning. Hur olika forskare ser på relationen mellan kulturella föreställningar och praktik är emellertid en fråga jag återkommer till. Med könsarbetsdelning menar jag den konkreta uppdelningen av sysslor och ansvarsområden mellan män och kvinnor. Den kompliceras av att den är sammanflätad med ståndsarbetsdelning, åldersarbetsdelning, civilståndsarbetsdelning och uppdelningar av sysslor och ansvarsområden utifrån sådant som människors sociala ställning och områdets näringsstruktur. Hur den här komplexiteten hanteras är också något som kommer upp i texten.

Det som sagts om föreställningar om mäns och kvinnors arbete i olika klasser, åldrar etcetera, under tidigmodern tid är omfattande och kan omöjligt sammanfattas i den här framställningen. Jag har därför valt att koncentrera den till några av de centrala teman som finns i tidigare forskning, och som jag också ser som spännande framtida forskningsfält. De är a) idealet om den hemmavarande hustrun, b) arbetets formella och informella regelverk, samt c) arbete, sedlighet och äktenskap.

¹ Genom att använda begreppet kulturella föreställningar har jag valt bort alternativa termer som diskurs och ideologi, eller uttryck som ”synen på”. Som jag ser det är kulturella föreställningar det bredaste begreppet, och i det inbegriper jag mer och mindre institutionaliserade normer, ideal och uppfattningar. Se t.ex. Sewell (1999).

Idealet om den hemmavarande hustrun

Ett genomgående tema i framställningar om kön och arbete under tidigmodern tid är framväxten av ett ideal om en hemmavarande hustru som enbart arbetade med hushållssysslor i snäv bemärkelse, alltså sysslor som rörde skötsel av hemmet, barnen och maken. Även om detta ideal ofta anses sprunget ur en religiös föreställningsvärld, förknippas det främst med de växande och alltmer inflytelserika sociala mellanskikten, bestående av bland annat ämbetsmän, präster, handlande, hantverkare, läkare, jurister och deras familjer.² När det gäller England och Tyskland talar man om detta ideal redan under sent 1500- och 1600-tal medan 1700-talet är den period när många menar att det växte fram i Norden. Idealets breda genomslag anses dock ha kommit först under 1800-talet. I det följande ger jag några exempel på hur historiker behandlat detta tema.

Heide Wunder beskriver framväxten av idealet om en hemmavarande hustru genom att redogöra för förändringar i gifta kvinnors hushållssysslor. Hon skildrar en professionalisering av hustruns arbete. Enligt Wunder behövde inte hustrur inom 1500-talets tyska stadsnäringar ägna särskilt mycket tid åt arbete i det egna hushållet, utan arbetade i makens näring eller med att sälja varor eller tjänster. Hantverkshushållen var inte självförsörjande och inkomster från både mannens och kvinnans arbete (i eller utanför den egna näringen) krävdes för deras försörjning. På 1600-talet begränsades emellertid stadshustrurnas möjligheter att arbeta utanför hushållen, enligt Wunder, samtidigt som de fick mer att göra i hemmen. Hantverkshushållen ordnade i högre grad husrum och mat åt gesäller och lärlingar och var tvungna att utnyttja den lilla jord de hade utanför staden för eget bruk, samt tilldelades efter reformationen mer ansvar för barnens kristna skolning – uppgifter som hustrurna fick ansvaret för.³

I de övre sociala skikten hade kvinnors verksamhet börjat riktas inåt mot hemmen redan på 1400-talet, enligt Wunder, men där handlade det mer om att skapa ett representativt hem och att ägna sig åt (ickeproduktiv) verksamhet med hög status, som broderi och musik. Även om levnadsvillkoren skilde

2 I relation till ämbetsmannahushåll, se Maria Ågrens bidrag i denna antologi.

3 Wunder (1998) s. 68–80.

sig åt mellan de mest förmögna borgarnas hustrur och enkla hantverkshustrur, menar Wunder att det fanns en gemensam nämnare: "their spheres of activity shifted increasingly into the home, and domestic tasks began to determine their work roles".⁴ Wunder framhåller att de hushållsrelaterade sysslornas ökade betydelse för definitionen av det kvinnliga ackompanjerades av en förändring i den kvinnliga dygdekatalogen, men att den användes på olika sätt i skilda klasser. Den växande bildade medelklassen hävdade dygderna för att etablera sin position, gentemot både lägre och högre sociala skikt, medan hantverkare som hotades av social degradering använde dem för att markera skillnad nedåt. Att idealen ändå aktualiserades i alla samhällsskikt förklarar Wunder dels med att alla sociala grupper hörde samma predikningar, dels med att idealen låg till grund för senare tiders lagstiftning.⁵ I Wunders historieskrivning, som bygger på socialhistorisk forskning och material som dagböcker och rådgivningslitteratur, är de nya kvinnoidealerna och normerna för kvinnors arbete en följd av sociala och ekonomiska förändringar. Intressant i hennes beskrivning är att hon, till skillnad från många andra, diskuterar vad kvinnor faktiskt gjorde i hushållet och lyfter fram att professionaliseringen av hustrupositionen påverkade könsarbetsdelningen i stort under 1600- och 1700-talet.

Den bild som Kekke Stadin ger av stånds- och könsidealerna i stormaktstidens Sverige liknar Wunders. Stadin bygger sin beskrivning på olika typer av normerande och beskrivande texter som förordningar, hushållsböcker, reseberättelser, predikningar, brev och tillfällesdikter.⁶ Adelns tydligare inriktning mot ämbeten under 1600-talet ledde enligt Stadin inledningsvis till att adelskvinnor var mer verksamma i godsdriften. En traditionell äktenskaplig arbetsgemenskap, enligt vilken hustrun förväntades vara mannen behjälplig, levde emellertid kvar, menar Stadin, och ämbetsmannahustrun involverades i mannens karriär, till exempel genom nätverkande för befordran.⁷ Men i ett längre perspektiv försvagades kvinnornas position av den adliga manlighetens starka koppling till statlig tjänst. Männerna hamnade allt mer i offentlighetens centrum och kvinnorna marginaliserades. Beroendet av mannens lön urhol-

4 Wunder (1998), s. 75–82, citat s. 81.

5 Wunder (1998), s. 83–84.

6 Stadin (2004), s. 12–13.

7 För konkreta exempel på detta, se Norrhem 2007.

kade matmodersauktoriteten och kvinnligheten kom att associeras mer med det privata, uttryckt i beroende och skörhet.⁸

Även borgarhustrun skulle traditionellt sett, enligt Stadin, vara sin man behjälplig vilket kunde innebära arbete både i hushållet, verkstaden eller handelsverksamheten. Hon framhåller att kvinnornas sysslor sällan gällde kärnan i verksamheten, utan kringsysslor som inköp av råvaror, bokföring eller försäljning. I det lägre borgerskapet skötte kvinnor ofta bisysslor som gästgiververksamhet eller bakning för att få ekonomin att gå ihop, men i vissa delar av borgerskapet marginaliserades kvinnor när handel och ekonomi fördes ut ur hemmen och hushållsekonomin. I köpmannafamiljer skulle hustrun vid 1700-talets början inte längre vara makens hjälpreda och arbetskamrat, enligt Stadin, utan hennes främsta bidrag till hushållet var ekonomiska tillgångar och sociala kontaktnät.⁹ I prästfamiljerna, som efter reformationen förväntades utgöra mönsterfamiljer på landsbygden, skulle prästfrun vara ett föredöme för allmogens kvinnor, en omhändertagande och flitig husmor men också en from och bildad lyssnerska.¹⁰

I likhet med Wunder ger Stadin de institutionella, ekonomiska och sociala förhållandena stor betydelse för könsidealens förändring. Hon framhåller sammanfattningsvis att stormaktstidens övergripande förändringar – statsbildningen, statens byråkratisering och professionalisering, reformationen, en expanderande internationell ekonomi och framväxten av en manufakturindustri – innebar att två avskilda kvinnlighetsideal utkristalliserades: den husliga kvinnan och den representativa.¹¹ De påverkade enligt Stadin i första hand de övre sociala skikten: adeln och det högre borgerskapet. I bondeståndet var arbetsamhet tillsammans med gudsfruktan fortfarande de mest centrala kvinnodygdena under stormaktstiden och bondkvinnan förväntades ännu arbeta såväl i hemmet som i hushållets agrara produktion.¹²

Något senare, i slutet av 1700- och början av 1800-talet, kan man se ett mer husligt och omsorgsinriktat kvinnoideal även bland bönderna, enligt

8 Stadin (2004), s. 155–157.

9 Stadin (2004), s. 249–263.

10 Stadin (2004), s. 199–210.

11 Stadin (2004), s. 297, 303.

12 Stadin (2004), s. 286–291, 302.

bland andra Andreas Marklund och Rosemarie Fiebranz.¹³ I samband med äktenskapskonflikter i Uppland menar Marklund att idealet formulerades uppifrån, av det bildade prästerskapet, i början av 1800-talet.¹⁴ Både Fiebranz och Marklund betonar att det fanns en stark norm i det sena 1700- och tidiga 1800-talets Sverige som sade att mannen hade huvudansvaret för att försörja familjen.¹⁵ Något särskilt ord för detta ansvar, motsvarande det engelska *breadwinner*, fanns emellertid inte i Sverige men Marklund talar om husbonden som ”den förste hushållaren”.¹⁶ Såväl Fiebranz som Marklund framhåller också att både mannens och kvinnans arbete var nödvändigt för bondehushållens överlevnad samt visar att makarnas respektive bidrag till och ansvarstagande för hushållets försörjning var centrala frågor i många äktenskapskonflikter.¹⁷

Den huslighet som Marklund och Fiebranz skildrar liknar, som Stadins husliga kvinna, den hantverkarhustru som Wunder beskriver, medan Stadins representativa kvinnoideal passar in på Wunders högborgerliga musicerande och broderande kvinna. Idealen liknar varandra trots att olika stånd och sociala skikt beskrivs, i skilda geografiska områden under olika tidsperioder. I Wunders tyska sammanhang växer idealen fram från och med 1400-talet. I de svenska agrara miljöerna tidfäster Marklund och Fiebranz det husliga idealets intåg till början av 1800-talet. Enligt Stadin var synen på borgarståndets kvinnor vid stormaktstidens slut ”en sammansatt och ännu mycket oklar bild, stadd i förändring”. Först under 1700-talets gång skulle den högborgerliga kvinnligheten enligt Stadin börja formuleras i Rousseauska termer.¹⁸

Rousseaus idealbilder av könen var en del av upplysningens diskussioner om kvinnans och mannens ansvar och uppgifter i samtidens och framtidens samhälle.¹⁹ Under 1700-talet fördes i Europa en intensiv debatt om vad som utmärkte ett gott moderskap där frågor om amning och barnavård var centrala.²⁰ En av de styrande teserna i Elisabeth Badinters klassiska verk *Den*

13 Fiebranz (2002), s. 358; Marklund (2004), s. 64–81, 157, 287.

14 Marklund (2004), s. 157.

15 Fiebranz (2002), s. 357–358; Marklund (2004), s. 128, 287.

16 Marklund (2004), s. 128.

17 Fiebranz (2002), s. 286–307, 336–358; Marklund (2004), s. 99–161.

18 Stadin (2004), s. 249–263, citat s. 257.

19 Se t.ex. Outram (1995), kap. 6; Steinbrügge (1995); Goodman (2001).

20 Se t.ex. Badinter (1981); Perry (1991); Opitz (2001).

Sentensen på kopparsticket "Skyldigheten" av Elias Martin från 1770-talet lyder: "Kära barn lär dig vishet ifrån ungdomen så varder en vis Man af dig." På bilden ser vi en kvinna med ett par böcker och ett litet barn. Kanske läser hon för barnet, visar bilder eller undervisar (skrifterna på bilden är Jesus Syraks vishet och något författat av John Milton, kanske Paradise lost). Att undervisa de små barnen i kristendom och läsning ansågs vara en uppgift för mödrarna i de sociala mellanskikten. Det är intressant att Elias låter en kvinna vara den som gör barn till visa män. (FOTO: Uppsala universitetsbibliotek.)

kärleksfulla modern är att det nya känslomässiga och romantiserade modersideal som växte fram under 1700-talet skapades som en del av den patriarkala ideologin för att förhindra kvinnors krav på jämlikhet.²¹ Debattens och populärkulturens bilder av den dåliga modern kan, enligt Claudia Opitz, definitivt ses som redskap i disciplineringen och begränsningen av kvinnors handlingsutrymme. Samtidigt pekar hon på en dubbelhet i moderskapsdiskursen. Kvinnor tog själva aktivt del i debatten om barnavård, och moderskapet utgjorde en grund för krav på delaktighet och inflytande i familj och samhälle. Opitz menar att upplysningens moderskapsdiskurs inte bara ska ses som repressiv utan också som emanciperande.²²

I flera av de studier som finns om hur kön konstruerades i upplysningstidens svenska samhällsdebatt, figurerar idealet om den hemmavarande hus-trun utan att det problematiseras av forskarna. Det gäller bland annat Agneta Helmius beskrivning av de kvinnoideal som förespråkades i en pamflettdebatt år 1758. Ostadiga och odygdiga kvinnor ägnade sig, enligt pamfletterna, åt mode, att dricka kaffe, skvallra, läsa romaner, gå på visiter och spela kort. Dygdiga kvinnor, däremot, höll sig hemma, bakade, bryggde, spann och gjorde sådant som passade kvinnokönet. Idealet var, enligt Helmius, en tillbakadragen kvinna som ägnade sig åt hushållssysslor.²³ Liknande ideal finner Christine Bladh i en studie av svenska tidningsartiklar 1770–1830. Såväl män som kvinnor skulle vara ansvarsfulla, måttliga och kultiverade, men mannens ansvar riktades utåt, mot världen, medan kvinnans omsorger riktades inåt, mot familjen.²⁴

Både Bladh och Helmius kopplar dessa könsideal till den framväxande medelklassen. Bladh ser innehållet i tidningarna under sent 1700-tal främst som ett uttryck för kampen mellan den framväxande medelklassen och adeln. I tidningarna kom den nya medelklassens idéer om kön till uttryck, och Bladh tolkar bland annat kritik av ekonomisk motiverade äktenskap och lyxkonsumtion som adelskritik.²⁵ Enligt Helmius började den framväxande övre medelklassen leva på ett nytt sätt under 1700-talet, och hon tolkar inne-

21 Badinter (1981), passim.

22 Opitz (2001), s. 80.

23 Helmius (1993a).

24 Bladh (2000).

25 Bladh (2000).

hållet i pamflettdebatten 1758 som en reaktion mot detta. Deras budskap var främst att upphöja det gamla och fördöma det nya.²⁶ Så tolkar Helmius även innehållet i de kokböcker och andra skrifter som publicerades av Anna Maria Rückerschöld i slutet av 1700-talet. Enligt Helmius var Rückerschölds försök att uppvärdera och professionalisera kvinnors arbete i hemmen en reaktion mot de Rousseauinspirerade ideal som Rückerschöld tyckte sig se sprida sig i samhället. Kvinnor förknippades med intimitet, innerlighet och skönhet, och en sysslös hustru blev en viktig statussymbol i de borgerliga grupperna. Helmius ser spridningen av dessa ideal som en del av ståndssamhällets uppluckring. Hon menar att idealen och praktikerna spreds uppifrån och ned, och från städerna ut på landet, samt att Rückerschöld hade fått upp ögonen för vad som höll på att hända. Av de två alternativ hon såg framför sig – det traditionella ståndssamhället och det nya borgerliga samhället – pläderade Rückerschöld för det förstnämnda.²⁷

På ett likartat sätt resonerar Marion Gray om den särskilda handboks-genre riktad till adliga godskvinnor som blomstrade i Tyskland under decennierna kring sekelskiftet 1800 (*Hausmütterliteratur*). Han ser genren som ett försvar av en religiöst legitimerad samhällsideologi, där hushåll var självförsörjande enheter och matmodern spelade en specifik och väsentlig roll. Idealet var enligt Gray en produktiv kvinnlig huslighet (*productive female domesticity*). Denna ideologi matchade emellertid inte det framväxande kommersiella samhälle där kvinnans roll blev konsumentens istället för producentens. Genren dog ut och det agrart förankrade adliga matmodersidealet (*Hausmütter*) ersattes av ett borgerligt präglad hemmafruideal (*Hausfrau*). Den springande punkten var kopplingen till produktionen. Förändringen bottnade, enligt Gray, inte främst i en omformulering av kvinnors arbete och ansvar i hushållet utan i hushållets förändrade ställning i samhällsekonomi (såväl praktiskt och teoretiskt). Så länge hushållen var självförsörjande fanns det plats för en produktiv kvinnlighet, men då hushållen – genom professionaliseringen av mäns arbeten i både urbana och agrara sektorer – blev enheter för konsumtion och reproduktion försvagades denna aspekt av den husliga kvinnligheten.²⁸

26 Helmius (1993a).

27 Helmius (1993b), särskilt s. 53–59.

28 Gray (1987).

Min framställning har koncentrerats kring idealet om den hemmavarande hustrun som tematik i tidigare forskning om föreställningar om kön och arbete. Detta ideal kan sägas ha varit en del i det som kallats för (köns) separata sfärer.²⁹ Kortfattat kan de beskrivas som en könsordning där kvinnor förväntades befinna sig i hemmet och sköta omvårdnaden av familjen, medan män befann sig i den offentliga sfären, styrde familjen och ansvarade för dess försörjning. Arbets- och ansvarsfördelningen mellan könen ansågs given av naturen. Många historiker har använt begreppet separata sfärer för att beskriva den könsordning som växte fram under tidigmodern tid och som kom att dominera i 1800-talets Europa. Ofta betraktas Leonore Davidoffs och Catherine Halls bok *Family fortunes* från 1987 som det mest inflytelserika verket på området. I deras historieskrivning är föreställningarna om separata sfärer – en uppdelning mellan privat och offentligt – en viktig del av medelklassens formering och framväxten av ett modernt klassamhälle i England kring sekelskiftet 1800.³⁰ Kring begreppet separata sfärer och hela det föreställningskomplex som det hänvisar till finns en omfattande kritisk diskussion som jag bara snuddat vid här, men som jag lutar mig mot i några avslutande reflektioner.³¹

En av huvudpunkterna i kritiken rör relationerna mellan social praktik och kulturella föreställningar. Enligt Amanda Vickery bör de separata sfärerna betraktas som ideologi, inte praktik och hon menar att historiker använt begreppet felaktigt för att beskriva sociala relationer.³² Den sociala praktiken var, som Vickery visar i sina egna studier av besuttna engelska kvinnors dagböcker och brev kring sekelskiftet 1800, mycket mer komplexa än vad de separata sfärernas ideologi föreskrev.³³ En central fråga här är hur vi ser på

29 De separata sfärerna som metafor, ideal och praktik diskuteras i flera andra delar av den här boken, bland annat i inledningen samt i Elisabeth Gräslund Bergs och Maria Ågrens bidrag.

30 Davidoff & Hall (2002). Detta verk behandlas mer utförligt av Maria Ågren i inledningen till den här boken.

31 Se t.ex. Kerber (1988); Vickery (1993); dens. (1998); Shoemaker (1998); Gleadly (2007). På senare tid har de separata sfärerna som ideal och praktik också diskuterats och kritiserats i forskning om män och manlighet under 1800-talet. Se t.ex. Tosh (1999); T. Berglund (2007).

32 Vickery (1993).

33 Vickery (1998).

förhållandet mellan social praktik och källor som rådgivningsmaterial, predikningar och riksdagsdiskussioner. Betraktar vi källornas innehåll som en ”spegling” av sociala förhållanden, som ett uttryck för en viss persons eller grupps intressen och åsikter, eller som ett, av många möjliga, inslag i en komplex diskurs som innefattade flera konkurrerande verklighetsbeskrivningar? Vårt synsätt präglar oundvikligen vårt sätt att tolka källorna och skriva historia.

I relation till frågor om källor finns det också anledning att fundera över vad idealet om en hemmavarande hustru kunde få för konsekvenser för de dokument vi idag använder som källor. Om normen om en hemmavarande hustru var stark är det tänkbart att de grupper som försökte leva upp till normen inte skyltade med hustrurnas arbete. Tvärtom fanns det för både män och kvinnor anledning att beskriva och definiera det hustrurna i den egna gruppen gjorde som icke-arbete. Om män betonade det egna arbetets betydelse och definierade det hustrurna gjorde som icke-arbete levde de upp till normen. Kvinnor kunde åberopa (och åberopade) sina specifika kvaliteter som mödrar och makar som grund för krav på ökade rättigheter, vilket gjorde att det även för dem fanns anledning att uppvärdera det specifikt kvinnliga och dölja sitt arbete när det liknade männens. Här kan vi alltså tala om en viktig kulturell förändring som kunde vara avgörande, inte bara för hur samtidens människor agerade, utan också för hur de beskrev och definierade det de gjorde – vilket i så fall påverkat det material vi nu bygger vår historiska kunskap på.³⁴ Därför är det särskilt viktigt att forskning om tidigmodern könsarbetsdelning bygger på många olika sorters källor och sker både noggrant och källkritiskt medvetet.

En annan central kritik mot användningen av begreppet separata sfärer är svårigheten att tidsbestämma dem. Olika forskare har, som jag redan berört, förlagt deras framväxt till allt från 1400-tal till sent 1800-tal. Om de separata sfärerna ska kopplas till det kapitalistiska samhällets framväxt (vilket ofta skett) måste det vara kronologiskt trovärdigt och det finns minst sagt olika meningar om kronologin i båda dessa processer. En ytterligare aspekt av kronologin är frågan om de separata sfärerna ska ses som ett utslag av

34 Se även Davidoff & Hall (2002), s. 307.

förändring eller ett drag av kontinuitet. Robert Shoemaker menar att begreppet separata sfärer bör förstås som en vag, ofta överlappande, uppdelning av ansvar mellan könen både i offentligheten och i det privata och att man bör tala om en *accentuering*, snarare än en framväxt, av separata sfärer i England under sent 1700- och tidigt 1800-tal.³⁵ Man kan också fråga sig ifall idealet om den hemmavarande hustrun, och åtskillnaden mellan mäns och kvinnors arbets- och ansvarsområden, kan ha aktualiserats olika starkt i skilda perioder och sammanhang, så att vi bör tala om någon sorts vågrörelser istället för en enkelriktad förändring. Då blir det inte bara intressant att studera och försöka förklara när och hur dessa ideal har accentuerats, utan också under vilka perioder och i vilka sammanhang de försvagats.

Den kronologiska osäkerheten leder också till problem med att koppla praktiken och idealen till någon särskild social och/eller religiös grupp, vilket i sin tur ifrågasätter förklaringar av de separata sfärerna som en del av medelklassens formering.³⁶ Hur man ser på sambanden mellan olika sociala grupper och de separata sfärernas som ideal och praktik är också avgörande för hur olika historiker tolkar sina källor. En del, till exempel Wunder, Stadin och Helmius, ser de separata sfärerna i första hand som en *ny praktik* som möjliggjordes under 1700-talet av den övre medelklassens ändrade arbetsvillkor och ökade levnadsstandard. Praktiken ackompanjerades av nya idéer och diskussioner, som upplysningens tankar om kvinnlighet, moderskap och barnavård, och ledde fram till nya mer eller mindre klassövergripande ideal. Andra (bland dem Badinter) ser idealet om den hemmavarande icke-arbetande hustrun mer som en disciplinerande *norm*, skapad för att hindra kvinnor från att kräva bättre arbete, utbildning och mer jämlika villkor mellan könen. Denna norm kunde existera i motsättning till en praktik där hustrur fortsatte att arbeta och bidra till hushållets försörjning.

Oavsett om man ser de separata sfärerna främst som ideal eller praktik kopplas de flesta beskrivningar och förklaringar av de separata sfärernas framväxt till separationen mellan (mannens) arbete och hemmet, mellan produktion och reproduktion. Även detta kan ifrågasättas. Det fanns industrier där arbetet skedde separat från hemmet, långt innan man började tala om se-

35 Shoemaker (1998), s. 318.

36 Se t.ex. Wahrman (1993), s. 431–432; Vickery (1993), s. 412–414; Gleadle (2007), s. 777.

parata sfärer, och arbetsmoment som snarare flyttade in än ut ur hemmen kring sekelskiftet 1800. De processer där föreställningar om mäns och kvinnors arbete och ansvar formades var således mycket mer komplexa än vad en del tidigare forskning låtit antyda.³⁷ Frågan om var produktionen skedde tangerar även ett område som ägnats förvånansvärt lite intresse i forskningen om tidigmodern könsarbetsdelning, nämligen föreställningar om män, manlighet och arbete. Vad innebar föreställningen om den äkta maken som *breadwinner*/"första hushållare" för mäns arbete, status och sociala relationer? På vilket sätt formades överordnade och underordnade maskuliniteter i relation till ideologin om de separata sfärerna?

Även om jag här bara rör vid en bråkdel av den forskning som behandlat föreställningar om kön och arbete under tidigmodern tid är det uppenbart att idealet om den hemmavarande hustrun beskrivits, tolkats och förklarats på olika sätt och att det fortfarande är ett fält fyllt med spännande frågor som kräver fortsatt och fördjupad empirisk forskning.

Arbetets formella och informella regelverk

I det tidigmoderna Europa fanns ett omfattande regelverk på olika nivåer för arbete och andra ekonomiska verksamheter: statliga lagar, regleringar som gällde för en viss region, stad, yrkesgrupp eller bransch. Det svenska samhället byggdes fram till mitten av 1800-talet kring privilegier – bestämda rättigheter och skyldigheter, vilka gavs av en överordnad part till en underordnad – i staten, staden eller skräet. Regleringarna var ofta könsspecifika.

Man kan tänka sig en rad olika samband mellan regler, arbetets praktik och kulturella föreställningar. Regelverken kan ha styrt människors agerande och därmed gett upphov till ekonomiska, sociala och kulturella mönster. Men regelverken kan lika gärna ha kodifierat en existerande praktik och (med viss eftersläpning) förändrats då praktiken förändrades, eller ha varit ett uttryck för dominerade kulturella föreställningar och (med viss eftersläpning) förändrats då kulturen förändrades. Man kan också förstå reglerna som ett medel skapade av en viss grupp för att gynna dess intressen och disciplinera och underordna andra grupper. Samtidigt kan kulturella föreställningar, ar-

37 Se t.ex. Wahrman (1993); Vickery (1993); Gleadle (2007).

betets praktik och regelverk ses som olika uttryck för samma normer och maktförhållanden.

De uppräknade sambanden utesluter absolut inte varandra. Man kan tänka sig ett otal kombinationer, till exempel att en regel skapades av den härskande gruppen för att disciplinera underordnade grupper, och att det styrde människors agerande så att nya dominerande ekonomiska, sociala och kulturella mönster uppstod. Min poäng med uppräknningen är dels att visa på mångfalden av möjliga samband, dels att peka på regelverken som intressanta studieobjekt. I det följande tar jag upp några trådar i tidigare forskning om kön och arbete som berör regelverk.

Många beskriver lagar och regler som givna ramar för kvinnors arbete och ekonomiska handlingsutrymme. En rad författare har till exempel redogjort för hur kvinnors arbete i svenska städer under 1600- och 1700-talet begränsades av näringslagstiftning och skråordningar.³⁸ När kvinnor gavs tillstånd att driva näring var behov den huvudsakliga grunden, och kvinnor klumpades samman med andra nödlidande grupper med försörjningsproblem, som orkeslösa män, avsigkomna borgare och krigsskadade soldater.³⁹ Förutom skråordningar och specifika förordningar om näringsverksamhet begränsades gifta och ogifta kvinnors möjligheter att agera ekonomiskt av att de var omyndiga. Även här fanns en del undantagsbestämmelser.⁴⁰

Martin Wottle har uppmärksammat hur yrkens svårighetsgrad och status i 1700-talets Stockholm kunde kopplas samman med vilka som fick tillåtelse att utöva dem. Tobakshandeln ansågs till exempel inte behöva ha societet, regelverk eller lärotid, utan kunde skötas av gamla och kvinnor. När kommerskollegium i en utredning 1778 tyckte att all handel med textilvaror borde skötas av kvinnor, och föreslog att användningen av manliga bodbetjänter skulle beläggas med böter, tolkar Wottle det som en bredsida riktad mot minuthandels societeterna. Kommerskollegium nedvärderade utbildningens betydelse och drog i princip undan grunden för societeternas existens. Förslaget gick inte igenom.⁴¹ Det intressanta här är att de inblandade så tydligt

38 Se t.ex. Qvist (1960), s. 44–47; Stadin (1980); Österberg (1980); Bladh (1991), kap. 4; Wottle (2000), kap. 8.

39 Wottle (2000), s. 88.

40 Se t.ex. Sandvik (1992), kap. 1; G. Andersson Lennström (1994).

41 Wottle (2000), s. 121–126.

kopplade samman kvinnor med utbildad arbetskraft och låg status. Wottles framställning är ett exempel på att vi som historiker kan komma åt föreställningar om kön och arbete genom studier av regelverk.

Regelverken handlade inte bara om rättigheter och begränsningar, utan tvingade också vissa människor att arbeta. På många håll i Europa gjordes försök att förmå ensamstående kvinnor att arbeta som pigor, vilket har setts som försök att ställa dem under en husbondes kontroll. Tjänstetvånget har också tolkats som ett sätt att dölja en strukturell undersysselsättning av kvinnor.⁴² I Sverige gällde tjänstetvånget både kvinnor och män, så om det handlade om att dölja undersysselsättning gällde det båda könen. Om tjänstetvånget syftade till att inlemma alla i hushållsordningen handlade det snarare om ålder och sociala skillnader än om kön. I relation till den här typen av regelverk är det uppenbart att analysen behöver fördjupas och inte bara handla om kön, utan vara mer intersektionell.

I en studie av arbetskrafts- och befolkningspolitiken i 1700-talets Sverige lyfter Monika Edgren fram att legostadgan från 1723 gav kvinnor möjlighet att undkomma tjänstetvånget genom omsorgsarbete. Egendomslösa män var ovillkorligen skyldiga att ta tjänst, annars dömdes de till krigstjänst eller tvångsarbete, men änkor efter ryttare och båtsmän undkom legostadgans tjänstetvång om de vårdade späda barn, och lösdrivande kvinnor kunde befrias från tjänstetvång om de skötte gamla och vanföra föräldrar.⁴³ Edgren betonar att statens stöd till kvinnligt omsorgsarbete var något nytt och använder termen ”mödrar i staten”.⁴⁴ I den dynamik som fanns i konkurrensen mellan kvinnornas plikter mot hushållet och deras plikter mot staten skapades vad Edgren kallar en ”vårdmedborgare”. Att plikterna mot staten blev så viktiga tillskriver hon merkantilismen, särskilt befolkningsfrågan.⁴⁵ Edgren betonar här regelverkens makt att forma såväl praktik som kulturella föreställningar, samtidigt som det bakom statsmaktens agerande fanns en kulturell föreställ-

42 Hunt (2009), s. 175.

43 M. Edgren (2001), s. 85–86. Det återstår emellertid att undersöka om några utnyttjade denna möjlighet och vilka de var.

44 Eva Österberg uppmärksammar emellertid, i borgmästar- och kämnärsräkenskaper från Stockholm på 1460- och 1470-talen, att en kvinna fått lön av staden för att ha skött ett hittebarn. Österberg (1980), s. 286.

45 M. Edgren (2001), s. 88–89.

ning om att det var lämpligt att barn och gamla omhändertogs av kvinnor. Genom regelverket institutionaliserades denna föreställning och statens ekonomiska styrning påverkade sannolikt människors agerande. Edgrens analys belyser sammanflätningen mellan kulturella föreställningar, regelverk och praktik.

Inte bara regleringen av arbetet är intressant att studera utan också – och kanske särskilt – motsättningarna mellan olika intressenter och institutioner när det gällde regleringen av arbete. Skråna, stånden, städerna, staten och hushållen verkar ha varit några av de mest centrala aktörerna i de här konflikterna och deras intressen kunde gå isär.⁴⁶ I de konflikter som förekom – om regelverken i sig eller den praktiska tillämpningen av dem – uttrycktes skilda föreställningar om kön och arbete, vilket gör dem intressanta att studera. Nya undersökningar kan ge en fördjupad bild av vilka kategoriseringar och gränser som användes i argumentationen om arbete, och utifrån vilka intressen och i vilka situationer olika argument användes. Konflikter kan ha fungerat både som dynamiska öppningar för artikulerandet av (såväl gamla som nya) föreställningar om kön och arbete och som bastioner för den patriarkala ordningen. Det senare har betonats av bland andra Katrina Honeyman och Jordan Goodman. De ser patriarkatet – definierat som ett samhällsgenomsyrande system av institutionella arrangemang som underbygger och strukturerar manlig hegemoni – som en grundläggande förklaring till könsarbetsdelningen.⁴⁷ När den patriarkala ordningen hotades, till exempel genom att kvinnor flyttade fram sina positioner på arbetsmarknaden eller i samband med förändringar i regelverk, blev den synlig – och därmed möjlig för oss historiker att studera.⁴⁸

Den i vanliga fall relativt osynliga patriarkala ordningen synliggjordes alltså när den utmanades. Samtidigt kan vi inte utgå ifrån att det fanns en given patriarkal ordning, utan att den var omtvistad, instabil och förändra-

46 Se t.ex. Quataert (1985); Honeyman & Goodman (1991).

47 Det finns många definitioner av patriarkat och diskussioner om patriarkal samhällsordning, mer eller mindre kopplade till det tidigmoderna Europas formellt reglerade fadersvälden, men här finns inte plats för en fördjupning i den diskussionen.

48 Honeyman & Goodman (1991), s. 106–109.

des under den tidigmoderna perioden. Under 1700-talet stod till exempel förespråkare för en mindre reglerad ekonomi, fri handel och näringsfrihet mot dem som försvarade privilegiesamhället och en traditionell skråordning. Båda dessa ordningar var patriarkala i meningen att de generellt tillerkände män större rättigheter än kvinnor, men inte desto mindre skilde de sig väsentligt åt. Vissa av de lagstadgade begränsningarna av kvinnors handlingsutrymme försvann med privilegiesamhället samtidigt som andra begränsningar tillkom eller förstärktes, till exempel biologiskt och medicinskt motiverade föreställningar om att vissa yrken och sysslor inte var lämpliga för kvinnor.⁴⁹ I konflikterna mellan olika intressenter i regleringen av arbete finns inte bara möjlighet att komma åt den patriarkala ordningen, utan också att studera hur regleringen av arbete kunde vara en del av en kamp mellan konkurrerande patriarkala ordningar. I studier av regelverk finns också en än så länge relativt outnyttjad möjlighet att studera konstruktionen av och konflikter mellan olika maskuliniteter.

Det förindustriella jordbrukets könsarbetsdelning har ofta karaktäriserats som trögriktig. Samtidigt framhålls att det fanns en stor flexibilitet i vad kvinnor gjorde i det tidigmoderna Sverige, medan mäns arbete var begränsat av fler och strängare tabun.⁵⁰ När det gäller informella normer kring arbetsdelning framhåller Rosemarie Fiebranz – som ett resultat av sina studier av könsarbetsdelning i Hälsingland 1750–1850 – att skillnaden mellan norm och praktik inte var så stor som en del hävdar.⁵¹ Även om kvinnor ibland utförde manligt kodade sysslor innebar det inte att normerna var otydliga, enligt Fiebranz. Så länge hustrun – oavsett vilken konkret syssla hon utförde – inte inkräktade på mannens husbonderätt och maktinnehav förutsattes hushållet fungera smidigt.⁵² I relation till den här diskussionen är det viktigt att kunna tala om (köns)arbetsdelning på flera nivåer. En nivå handlar om att specifika

49 Se t.ex. Caine & Sluga (2003), s. 69–86.

50 Se t.ex. Stadin (2004), s. 269–276.

51 Fiebranz (2002).

52 Fiebranz (2002), s. 159. Fiebranz och den forskning hon refererar till behandlar framför allt agrara förhållanden. Men tankegångarna känns igen från bland andra Honeyman & Goodmans (1991) resonemang om att kvinnors arbete i städer var acceptabelt så länge det inte inkräktade på den patriarkala maktordningen. Om patriarkatet hotades mobiliserades däremot dess krafter och kvinnor förpassades tillbaka till icke-hotfulla positioner på arbetsmarknaden.

sysslor ansågs mer eller mindre lämpliga att utföra för skilda grupper. Påståendena om flexibilitet ges ofta i relation till ett sofistikerat, lokalt förankrat, normsystem enligt vilket sysslors lämplighet sorterades efter sådant som kön, ålder, civilstånd och status. Mönstren i detta normsystem och hur man såg på brotten mot normerna hjälper oss att se en annan nivå: principerna bakom arbetsdelningen. Flexibilitet och rörlighet på den första nivån behöver inte innebära flexibilitet på den andra nivån, utan kan tvärtom fungera som ett sätt att upprätthålla den.

I tidigare forskning har regelverken oftast tagits upp för att peka ut vad som var tillåtet eller förbjudet för olika grupper på det ekonomiska området. Men regelverken kan alltså även studeras för att komma åt värderingar och föreställningar *bakom* reglerna. Det finns bra studier på svenskt material, ofta kopplade till en särskild yrkesgrupp eller regelsystem (som månglerskor, minuthandel eller arvsagar)⁵³, men det skulle vara värdefullt att göra bredare undersökningar som inbegriper flera branscher och regelverk. Om man detaljstuderar regelverk över tid kan förändringar, förskjutningar och luckor ge oss viktig information om föreställningar om arbete och kön. Hur olika parter argumenterade i samband med att regelverk utarbetades eller förändrades och i relation till deras praktiska användning är också viktigt att studera för att komma åt ideal och föreställningar om kön och arbete. Det handlar alltså inte bara om att undersöka vad reglerna sade eller hur parterna argumenterade i sak, utan också vilka kategoriseringar regelverken utgick ifrån och (om)skapade. Kön var viktigt, men vilken roll spelade sådant som ålder, civilstånd, etnicitet och sexualitet?

Arbete, sedlighet och äktenskap

Skärningspunkter mellan arbete, äktenskap och sexualitet dyker ofta upp i tidigare forskning om könsarbetsdelning, även om de sällan studeras specifikt. Framväxten av den hemmavarande hustrun är ett tema där frågor om könsarbetsdelning och äktenskap självklart skär in i varandra. I det sammanhanget är begreppet könsarbetsdelning egentligen för trubbigt. Det handlade inte om en generell uppdelning av sysslor mellan män och kvinnor, utan om

53 Se Wottle (2000), Bladh (1991), Ågren (2009).

en uppdelning av sysslor och ansvar mellan parterna i ett äktenskap. Vi skulle behöva kvalificera vårt begrepp och i dessa sammanhang snarare tala om en makearbetsdelning eller en äktenskaplig könsarbetsdelning.⁵⁴

Stadin ger några intressanta exempel på hur hushållsstrategier i kombination med ståndspecifika föreställningar om arbete fick betydelse för den äktenskapliga könsarbetsdelningen i Sverige under stormaktstiden. Enligt 1600-talets traditionella adelsideologi räknades företagsamhet och handel som borgerliga sysslor, ovärdiga en adelsman. Samtidigt lockades adeln av de vinster som fanns att hämta i dessa verksamheter. En strategi som användes för att lösa detta dilemma var, enligt Stadin, att låta kvinnorna stå för företagandet. Ett liknande resonemang för hon i förhållande till att ämbetsmannahustrur förväntades utöva påtryckningar för att få ut makens lön eller för hans befordran. Eftersom sådant kunde ses som uttryck för ett illa sett egenintresse var det praktiskt att det inte sköttes av ämbetsmannens själv utan av hans hustru.⁵⁵ Mer eller mindre ståndsspecifika kulturella föreställningar, kopplade till bestämda verksamhetsområden och intressen, anges alltså av Stadin som den direkta orsaken till framväxten av en viss – socialt och tidsmässigt begränsad – äktenskaplig könsarbetsdelning. I Stadins exempel handlade det om äkta makar, men man kan tänka sig att strategierna också formade en mer generell könsarbetsdelning om sysslorna som ansågs olämpliga för män inte bara kunde skötas av deras hustrur utan också av mödrar, döttrar eller andra kvinnliga släktingar.⁵⁶

Kvinnors sexuella rykte har ofta använts i argumentation om arbete. Att sälja saker på gatan var en vanlig sysselsättning för kvinnor i hela Europa under 1700-talet. Margaret Hunt lyfter fram att en utbredd motivering för att begränsa kvinnors handel i 1700-talets Europa var att kvinnor som sålde saker på gatan också tenderade att sälja sexuella tjänster. Argument som gick i motsatt riktning förekom också. Ett standardargument i Frankrike för att ge kvinnor tillåtelse att bedriva näring i särskilda branscher var att det räddade dem från prostitution.⁵⁷ Såväl risken för tilltagande osedlighet som för-

54 Detta har diskuterats och problematiserats av Amy Louise Erickson (2005a).

55 Stadin (2004), s. 153–156.

56 Så skulle man till exempel kunna tolka flera av de exempel på kvinnors agerande som har lyfts fram av Svante Norrhem (2007) och Kirsi Vainio Korhonen (2011).

57 Hunt (2009), s. 176–178, 189.

hoppningar om ett mer sedligt leverne förekom i diskussionerna om kvinnors näringsfrihet i Sverige kring sekelskiftet 1800.⁵⁸ Månglerskorna var överhuvudtaget kända som en bråkig och högljudd grupp. De förekom ofta i populärkulturen och intresset och konflikterna kring månglerskorna visar, enligt Hunt, på en motsättning i inställningen till kvinnors arbete.⁵⁹ Föreställningar om (hetero)sexuell attraktion och normer kring sexuella relationer spelade uppenbarligen roll för arbetsdelningen mellan könen, även om det hittills inte uppmärksammats särskilt mycket i historieforskningen.

Värnandet om äktenskapet som institution var i sig en central utgångspunkt i tidigmodern lagstiftning och samhällsdebatt, men det fanns skillnader i hur man såg på äktenskapet och hur det bäst skulle värnas.⁶⁰ Enligt Stadin sågs äktenskapet i början av 1600-talet som en relation där mannens plikt var att älska och kvinnans att lyda. Bilden av äktenskapet som präglad av ömsesidig kärlek blev vanligare under seklets gång och i 1700-talets början var ett äktenskapligt ideal där ömsesidig respekt, vänskap och tillgivenhet betonades fast etablerat i Sverige.⁶¹ Ida Bull menar att detta nya sätt att se på äktenskapets grund innebar att det under 1700-talet blev mindre accepterat att ingå äktenskap av ekonomiska skäl.⁶²

Det är emellertid inte givet att de olika sätten att se på äktenskap ska tolkas som förändring över tid. Maria Ågren har nyligen visat att olika definitioner av äktenskap användes i argumentationen om kvinnors rätt till egendom kring sekelskiftet 1700. Ett kärleksfullt äktenskap som byggde på tillit och en sammansmältning av makarnas egendom betonades av dem som ville minska skyddet för kvinnors separata egendom, medan den andra sidan framhöll att tanken om det äkta paret som ”ett kött” endast gällde den kroppsliga kär-

58 Se t.ex. Qvist (1960), t.ex. s. 72, 85, 133, 157; Wottle (2000), s. 125; Jansson (2009), s. 173.

59 Hunt (2009), s. 182. Även i Sverige framträder månglerskorna som en grupp kring vilken det förekom mycket uppmärksamhet, såväl rättsligt som ekonomiskt. Se t.ex. Bladh (1991); Sandström (1996), s. 106–109; Wottle (2000), s. 88–89. Såvitt jag vet finns emellertid ännu ingen studie av hur månglerskan beskrevs i Sverige i populärkulturella genrer som visor, skådespel och reseberättelser.

60 Jansson (2011).

61 Stadin (2004), s. 49–50.

62 Bull (2004) s. 206–208. Ekonomiska motiv för äktenskap diskuterades och fördömdes också i den svenska samhällsdebatten under senare delen av 1700-talet och det tidiga 1800-talet. Se t.ex. Bladh (2000); Jansson (under utgivning 2012).

leken, att egendomarna borde hållas isär och att kvinnans rättigheter borde skyddas mot en potentiellt egoistisk make.⁶³ Det som Stadin ser som en förändring över tid, framstår i Ågrens analys som ett av flera samtida sätt att se på äktenskap. Skillnaden i hur Stadin och Ågren använder sig av samtidens olika föreställningar om äktenskap illustrerar, enligt min mening, behovet av fler kontextuellt specifika djuplodande fallstudier. Möjligheterna att komma åt vanligtvis outtalade försanthållanden ökar när de ifrågasätts och det sker ofta i samband med konflikter och förändringar. Genom systematiska studier av sådana konflikter och diskussioner kan vi i bästa fall komma åt både bredden och variationen av möjliga föreställningar och vilka som – i en specifik situation – var tillräckligt starka för att motivera och legitimera en viss (ny)ordning.

Föreställningar om kön och arbete var uppenbarligen mycket tätt sammanflätade med föreställningar om sexualitet, sedlighet och äktenskap och det är, som jag ser det, ett spännande område där det finns mycket forskning kvar att göra. Det är viktigt att studera föreställningar om arbete utanför och i hemmet i relation till varandra, inte enbart det ena eller det andra, samt att inbegripa föreställningar om äktenskap och sexualitet i sådana studier. Om vi separerar marknad från moral, tillväxt från sexualitet och produktion från reproduktion riskerar vi att missa den helhet som framstår som en självklar utgångspunkt för den tidigmoderna människan.

63 Ågren (2009), s. 74–82.